

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-6

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՅՈՒՆԻՍ

ՃԵ. ՏԱՐԻ 1941

ՀՈՅՈՍՏԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԳԻ ՄԷՋ

(Շարունակութիւն:)

§ 9. ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ ՋՐՀԵՂԵՂԻ ԶՐՈՅՅԻՆ ՏԱՊԱՆԱ-
ԼՆՈՂ՝ ՆԻԾԻՐ — Մաշու — Մասիսու

Ի՞նչ կ'ըսէ այս վերոյիշեալ եզրակացու-
թեան բարելական ջրհեղեղի զրոյցն, որ վեց
այլազան պատմուածքներով կը ներկայացուի
և որոնց միայն հատակոտորները մեզի հա-
սած են²⁴⁵: Բացի Բերոսոսի պատմուածքէն,
զոր Եւսեբիոս²⁴⁶ կ'աւանդէ, լաւագոյնն է
Ա. պատմուածքը (ԺԱ. տախտակը): Վեր-
ջինս վիպագրութիւն մըն է Գիլգամէշ-զիւ-
ցագն կոչուած բանաստեղծութեան, որ
տաններկու երգերով «բարելական Հերակղի»
քաջագործութիւնները կը պատմէ: Այն լեռն,
որուն վրայ Ուտ-Նապիշտիմի՝ բարելական
Նոյի նաւը կը հանդէս, Նիծիբ կ'անուանուի:
Ասոր զիրքը կարելի է մերձաւորապէս որո-
շել Ասուրնասիրպաղի (885—860 Ն. Ք.) մէկ
արձանագրութեամբ²⁴⁷, եթէ հոս յիշուած
Նիծիբ լեռը համանուն ջրհեղեղեան լեռան
հետ նոյն է: Արդ այս լեռը կը փնտռուի ընդ-
հանրապէս փոքր կամ ստորին Զարի ձախա-
կողմը, Ալթուն-Բեօփրիւի արեւելեան կամ

հարաւ-արեւելեան կողմն՝ եւ այն կամ Սալ-
խալան-ղաղի լեռներէն մին կը համարուի եւ
կամ դեռ աւելի արեւելք կամ հարաւ-
արեւելք ինկող լեռ մը²⁴⁸: Աշխարհագրա-
կան այս դետեղման համաձայն Ասուրնասիր-
պաղի Նիծիբը չի կրնար բնականաբար Կոր-
դուիք կամ Զերեկ-Ջուղին՝ ասորի եւ արաբ
աւանդութեան, «ինչպէս նաեւ Բերոսոսի»²⁴⁹
տապանալեռն ըլլալ: Սակայն անկարելի ալ
չէ Նիծիբն աւելի հիւսիս՝ Կորդուաց լեռնաշ-
խարհին մէջ դետեղել, նկատելով որ սա լեռ
մըն է Կուտի կամ Գուտի աշխարհին, զոր ոչ
թէ միայն Սէյա²⁵⁰ արդէն Զերեկ-Ջուղիի
հետ նոյնացուցած է եւ այս չի մերժեր նաեւ
Շրադէր²⁵¹, այլ մանաւանդ թէ Սաղմանա-
սար Ա.ին մէկ արձանագրութեան համաձայն
Կուտի աշխարհն Ուրարտուի սահմանակից
է²⁵²: Արդեօք այս հեռաւորութիւնը չ'ա՞կ-

²⁴⁸ KAT³, էջ 549, ճեթ. 4, Streck, ZA 15 (1900),
էջ 272 յլ. = հայ. Թարգմ., էջ 141, Lehmann-Haupt,
Armenien II, էջ 338 յլ.:

²⁴⁹ H. Winckler, Keilinschr. Textbuch zum
A. T., 1909, էջ 80 յլք. հմտ. նաեւ վերը § 2, § 5
և § 8, որ տեսնէք թէ Բերոսոսի տապանալեռն, որ
է «Կորդուացուց լեռնն ի Հայոց աշխարհին», հայկա-
կան Տաւրոսի հետ նոյն է:

²⁵⁰ JRAS XIV, 393:

²⁵¹ Riehms Handwörterbuch des biblischen
Altertums², 1898, s. v. Ararat. հմտ. նաեւ ZA
III, 420:

²⁵² Տես ՀԱ 1939, 138: Կուտի աշխարհն (եթէ
ասոր ընկինքն ընդհանրապէս հաստատուն ընակա-
վայր անէին) սովորաբար Ասորեստանի հիւսիս-արեւե-
լեան, որ է Տիգրիսի արեւելեան կողմը (պարփակելով
Տուր-Արդինէն մաս մը) եւ հետեւաբար Վանայ լճին
հարաւակողմը կը գետեղուի. այս սակայն հարաւորա-
յէ: Որովհետեւ Սաղմանասար Ա.ի համար զրեթէ ան-
կարելի պիտի ըլլար բանակներով ուղղակի հարաւէն
Վանայ լիճը համիլ, իսկ Գիլգամէշ-Ֆալախայա ճամբով
այլ շատ դժուարաւ, որով կը մնայ միակ հարաւորա-
թիւնն այս Կուտի աշխարհն հիւսիս-արեւմտեան կողմը
փնտռելու, որուն ընկինքն իբր աւելի վաշխատուն
ժողովուրդ մը կրնային ժամանակ ընթացքին դէպի
արեւելք դացած եւ հաստատուած ըլլալ: Թէեւ Leh-
mann-Haupt (Armenien, II, էջ 850) Վայոցէկի կար-
ծիքը կ'ընդունի թէ Ուրուտտի եւ Ուրարտու նոյն
են, սակայն աւելի հարաւ կը փնտռէ զայն, որովհետեւ
ասոր յարակից Կուտի սպասար ժողովրդեան հետ
Սաղմանասար Ա.ի աննցած ջախջախիչ ճակատամարտը
կը համարի թէ տեղի ունեցած ըլլալ էլիմ-գաղի եւ
Տուր-Արդինի մէջ՝ Միշատի քովերը: Չկայ սակայն
արձանագրութեան մէջ ստիպելի պարագայ մ'այսպիսի

²⁴⁵ Հմտ. Das Gilgamesch-Epos. Neu über-
setzt von Arthur Ungnad und gemeinverständlich
erklärt von Hugo Greßmann (Göttingen 1911),
որ բոլոր հատակոտորներ՝ նաեւ Meißnerի հրա-
տարակածները (տես MVAG, 1902, սր. 1) տառա-
դարձութեամբ ու թարգմանութեամբ յառաջ բերուած
են: Կորագոյն հրատարակութիւն մըն է. The epic of
Gilgamesh, Text, Transliteration and Notes by
R. Cambelle Thompson, Oxford 1930: Գիլգամէշ-
զիւցագն հատակոտորներ հասած են նաեւ հիւսիս-
լիւուսի. տես Joh. Friedrich, Die hittischen Bruch-
stücke des Gilgamesch-Epos, ZA 39 (1930), էջ 1—82.
տառադարձութեամբ ու թարգմանութեամբ բնագրին
և ծանօթութիւններով: Հմտ. նաեւ A. Jirku, Alt-
orientalischer Kommentar zum Alten Testament,
1923, էջ 31 յլք., Joh. Nikel, Genesis und Keil-
schriftforschung, 1903, էջ 176 յլք.:

²⁴⁶ Բրոն. Մասն Ա., էջ 31—37:

²⁴⁷ Տարեգր. սին. Բ., տող 34, 36 յլք. (տ.
KB I, էջ 76—77): Աշխարհագրական ցանկին մէջ
(II R 51, Nr. 1) կը ներկայանայ իբր šad Ni-šir šad
(կամ māt) Gu-ū-i = լեռն Նիծիբ՝ լեռն (կամ յաշ-
խարհին) Գուտիի:

նարկեր Աստուծոյն պատգամը վերջնական արձանագրութեան 39րդ տողը. «Այս բանակա-տեղիէն ճամբայ ելայ դէպի Նիժնի լեռան վերելք գտնուող քաղաքներն, որոնց տեղն ոչ ոք տեսած էր»: Միաժամանակ պէտք է միշտ աչքի առջեւ ունենալ որ Աստուծոյն ցիններուն ու Բարեկարգիներուն աշխարհա-գրական ծանօթութիւնը համեմատութեամբ դասական աւանդութեան շատ աւելի անկա-տար է, ինչպէս Տիգրիսի ստորերկրայ ըն-թացքի մասին եղած նկարագրութեանն կը տեսնուի²⁵³, եւ հետեւորար այն չափով միայն գնահատելու է: Այս չափանիշը կ'արժէ առաւելագոյն բարեկարգ ջրհեղեղի զրոյցին համար, որ իւր պէտքէն խմբադրու-թիւններով կարող չէ յատկապէս մեղի իրը վստահելի առաջնորդ մը ծառայել՝ տապա-նակեան աշխարհագրական գիրքն որոշելու համար, որովհետեւ իր գանազան պատ-մուածքներուն մէջ կը փոխուին նաեւ անուն-ները: Եւ զարմանալի ալ չէ, վասն զի «քնա-զրի մը կանոնականացումը տեղի չէ ունե-ցած, ամէն բանաստեղծ (աւանդող) կրնար դայն փոփոխել»²⁵⁴: Նմանապէս հնարաւոր է որ Նիժնի լեռնայ «Բարեկարգ եւ Աստու-տանցուց նոյն լեռնաշղթային տուած գործա-ծական անունը եւ այս պարագային կարելի է թէ սեմական բառ ըլլայ»՝ փրկութիւն, նշանակութեամբ՝ կա՛մ զիտմամբ ընտրուած՝

ջրհեղեղի պատմութիւնն ահնարկելու եւ կա՛մ հիմնուած լոկ ժողովրդական ստուգա-բանութեան վրայ. ըստ այսմ բառախաղը կ'ըլլայ պատճառ՝ ջրհեղեղին այս լեռան հետ կապուելուն»²⁵⁵:

Հին Բարեկարգիներուն տապանաւերան մասին ունեցած գաղափարը. ճանչնալու կողմէն մը կարծես կը մատակարարէ Գիւ-ղամէշ-գիւղացիներգութեան 11րդ երգին հա-մեմատութիւնն Գրգ երգին՝ այն տեղիքին հետ, ուր կը պատմուի թէ նաւը Նիժնի լե-ռան վրայ դադարելէն ետքն Ուտ-նապիշտիմ իւր կնոջ հետ սատուածներն զատու մէջ կ'ստնուի եւ այս պատճառաւ ալ զրախա՝ սատուածներու բնակավայրն, որ «գետերու բերանը» կը գտնուի, փոխադրուելու կ'ար-ժանանայ.

«Էա նաւ մտաւ,
Բոնեց ձեռքէս եւ հանեց ցամաք,
Հանեց ցամաք եւ ծնրադրեցուց կինս իմ
կողքիս,
Ծօշափեց մեր ճակատը, մեր երկուքին միջեւ
մտնելով օրհնեց զմեզ.

Յառաջագոյն Ուտ-նապիշտիմ լոկ մարդ էր,
Արդ Ուտ-նապիշտիմ եւ իւր կինը մեզ ա-
տուածներուս նման պէտք է ըլլան.
Ուտ-նապիշտիմ պէտք է բնակի հետուն՝
գետերուն բերանն,
Աօրին զիս, հետուն՝ գետերուն բերանը տուին
ինձ բնակարան»²⁵⁶:

Այս տեղիքին զուգակշիռ է Գրգ երգն,
որ մեղի «գետերուն բերանն» ըսուած բա-
ցատրութիւնը հասկանալի կը դարձնէ:
Գրգի 18 տողի բացէն ետքը բնագիրը կը
շարունակուի²⁵⁷.

«Լեռան անունն է Մաշու:
Երբ Մաշու լեռն հասաւ,
Որ ամէն օր կը պահպանեն [արեւու] ելքն
[ու մուտքը],
Անոնց վրայ է երկնաթուփը [...],
Անոնց կուրծքը կը հասնի՝ սանդարամէտէն,
վար,
կարիւն-մարդիկ կը պահպանեն անոր դուռը,

աշխարհագրական գետեզման համար, այլ մտնաւանդ թէ Ուրուտուր-Արարատու կը յիշուի իբր սասմանա-կից հուսմունք (= Կուսմունք) երկրին, որ է Կապու-ղամիկա: Գուցէ Մարմանասար Ա. ալ այս արշաւին ժամանակ կորած է ստորեռանեան այն պատկերա-կան ճամբան, որուն վրային ոչ միայն իր յաջորդները մինչեւ Տիգրիսի փաղարկին (Բիբլիոն-սու) հասած էին, այլ նաեւ ինքը մինչեւ Մաշաթիս եւ թէ նոյն իսկ Կապուղամիկից ստորեռանեան գաղութը աշխարհա-կալ թաղաւորիս «ժամանակէն է կամ անոր յաջոր-թիւնը մէկ հետեւանքը, հիմայ հաւանականութեան արձրագոյն աստիճան մը կը ստանայ» (Lehmann-Haupt, Armenien, II, էջ 117): Ուրարտուի աշխար-հագրական գիրքի մասին գէթ թ. գարուն համար չի կրնար խնդիր ըլլալ Մարմանասար Գ. ի (860—826) արձանագրութիւնը Տիգրիսի փաղարկի մէջ գտնուե-լէն ետքը (տ. Lehmann-Haupt, անդ, I, 434 յօդ. 1, մանաւանդ թէ արդէն ասոր հայրն՝ Աստուծոյն պայ Բ. բառ իր մէկ արձանագրութեան (տ. § 6, ծնթ. 188) այս կողմերն արձան է, եթէ ասոր մէջ չիշուած Մուրնատ տեղագրութիւնը Սիբիւն-տուն է, ինչ-պէս կը կարծուի ընդհանրապէս, զոր Lehmann-Haupt (անդ, I, 442) Միջագետքի Բարեկարգ տեղագ-րութիւն հետ կը նոյնացնէ:
²⁵³ Հմմտ. Lehmann-Haupt, ՀԱ 1927, 799 յօդ. 1, որ յառաջ բերելով Պլինիոսի (N. H. VI, 127, 128) ծանօթ տեղեկը — քաղուած հին աղբիւրէ մը՝ հաւա-նարար Հեկատուսոսէն՝ կը գրուի թէ հոս նկարագրուած Տիգրիսի երկու անգամ ստորերկրայ ընթացք ընկն Վրականութեան աւելի մօտ է» (էջ 803), ինչպէս թէ վստայ լիճը միայն մէկ տեսակ ձուկ ունի եւն. հմմտ. նաեւ Տեղեկանիս Armenien, I, 460 յօդ. 1:
²⁵⁴ H. Winkler, անդ, էջ 88, ծնթ. 1:

²⁵⁵ Streck, ZA 15 (1900), էջ 273 յօ. = հայ. թարգմ., էջ 143:
²⁵⁶ Տախ. թԱ, տող 198—205. տես Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, էջ 59, ծնթ. 1: Նա-խընարկի է «գետերուն ակնաղբիւր» բացատրու-թիւնը տես վարք, ծնթ. 277:
²⁵⁷ Տախ. թ. տող 36 յօդ., տես Ungnad-Greß-mann, էջ 40 յօ.:

1732-71

վտանգուել, հաշտութեան պատգամաւոր կը զրկէ, եւ Անտիոքոս չ'անսար իւր խորհրդա-տուաց, որոնք խորհուրդ կու տային դերի պահել Շաւարշը եւ թագաւորութիւնը տալ Միհրդատայ, որ իւր քրոջ բնական դաւակն էր. ուստի Անտիոքոս կը հաշտուի Շաւարշի հետ, կը թողու հարկաց մեծ մասը. եւ կը պահանջէ 300 տաղանդ եւ հազար ձի եւ նոյն-չափ ջորի (— նշանակալից է նաեւ «Արդի-սարայ արքայի» դրամներուն վրայ, որոնք արդէն մեծ նմանութիւն ունին Արշակունց դրամներուն հետ, Ձիու գլուխ տիպը, նոյն-պէս՝ Արծիւ —) եւ վերջապէս Շաւարշի կնութեան տուաւ իւր Անտիոքիս քոյրը: Դիտմամբ պատմեցինք այս դէպքը՝ որ գա-ղափար մը կու տայ Հայոց այս բաժիններուն վիճակին վրայ: Դժբախտաբար Պողիւբեայ թանկագին տեղեկութիւնը հատակոտոր է, եւ դիտնոց մէջ մեծ խնդիր է թէ ո՞ր Անտիո-քոսն է այս: Ծառերը կը համարին Մեծը (եւ անոր համար Շաւարշի դէպքը կը գնեն՝ ըստ տեսութեանց՝ 215ին կամ 202ին Ն. Ք.) մինչդեռ Բարբլոն ընդարձակօրէն կը քննէ զժողովրդութիւնը եւ կ'ընդունի միայն Ան-տիոքոս Գ. Եպիփան (175—164) կրնայ ըլ-լալ եւ անոր համար այլազգ կը մեկնէ նաեւ Յովհ. Անտիոքացուց Հատակոտորին այն տե-ղեկութիւնը թէ Անտիոքոս (ըստ երեւութիւն Մեծ) ստիպուած էր միջամտել Արշակա-նապի գործոց, որուն Շաւարշ արքայն սպա-նուած էր Անտիոքիս կնոջմէն, որ Անտիո-քոսի քոյրն է: Թնդիրը կը դառնայ ուրեմն այս Անտիոքիսի անձին վրայ, եւ Բարբլոն այս արշաւանքը կը կապէ Անտիոքոս Եպի-փանի Կիլիկեան ապստամբաց դէմ մղած ար-շաւանքին հետ (171/170 Ն. Ք.) եւ նոյն Ան-տիոքոսն էր որ փորձեց Արեւելեան Հայոց Արտաշէսը խոնարհեցնել (Հտկա. Դիտա. Սիկ.): Կարելոր է խնդիրը՝ թէ՛ զբանները դասաւորելու եւ թէ՛ ճշգրտելու համար այլեւայլ արքայից շարքը եւ կապը (յիշեալ Միհրդատը՝ օրինակի համար՝ Ռայնախ եւ այլք նոյն կը գնեն Փոքր Հայոց Միհրդատին հետ, Բարբլոն՝ նոյն կը գնէ անոր հետ որ Գամբաց գահն ելաւ իբր Արիարաթ Ե.՝ 163—130 Ն. Ք.), եւ մանաւանդ լուսարա-նելու այն կէտը թէ ինչ աղերս ունէին Շա-ւարշ եւ Ջարհէ՝ որ 190էն Ն. Ք. հիմ գրաւ Մոփաց նոր թագաւորութեան եւ յամենայն դէպս հետզհետէ տիրեց ամբողջ ծովական աշխարհաց եւ նաեւ հիւսիսային գաւառաց:

Մեր նպատակին համար կը բաւէ մտադիր ըլլալ թէ Արշակունց էր կենդրոն արեւ-մտեան-հարաւային Հայոց, իւր դիրքը՝ մօտ «Գեղեցիկ դաշտին» (Պարբերդի շրջակայ) նոյնպէս մօտ Եփրատայ (Արաճանի), միով բանիւ արդի Պարբերդի եւ Բալուէի միջեւ եւ միւս կողմանէ Արշակունցու ոստանը Արշա-մունիք՝ ծովական Հաշտենից արեւելա-կողմը, ըստ Բուզանդայ (Գ. Ժե) տակաւին Տարօնոյ մէջ, կը ցուցնեն թէ այս թագա-ւորութեան տարածութիւնը՝ Եփրատէն մին-չեւ Տարօն քիչ շատ կը համապատասխանէ Արշակունց ժամանակի արեւմտեան սա-տրապութեան՝ զոր տեսանք: Մէկ կողմանէ ուրեմն կը պարունակէր նաեւ Արաճանոյ հիւսիսակողմն եղած աշխարհաց շարք մը՝ բաց ի Բարձր Հայոց գաւառներէն, միւս կողմանէ դէպ ի հարաւ արդէն գտնէ այս շրջանին սկսած եւ Ջարհէանց օրով աւար-տած ըլլալու է «Մոփաց» այն ընդարձա-կամբ, զոր կը ներկայացնեն արեւմտեան Մոփք՝ Եփրատի վրայ Մելիտենայ հանդէպ եւ արեւելեան «Մեծ Մոփք», որ գտնէ յետոյ մինչեւ Մասիոս լեռանց մէջ կը ձգուէր, ուր էր Բնարեղ (Մարտինի մօտ): Դժբախտա-բար որոշ չեն ինչպէս երկու սատրապու-թեանց այս հարաւային սահմաններն, նոյն-պէս յետոյ ծովական թագաւորութեանց այս հարաւ-արեւելեան սահմանները հնութեան ստեղծ (յետոյ՝ Նիմփիոս գետը), որ կապ ու-նենալու է Մեծ Մոփաց եւ Աղձնեաց հին սահմաններու խնդրոյն հետ («Մոփաց» գա-ղափարին զարգացման, եւ Մոփաց եւ Աղձ-նեաց այս խնդրոց մասին տես նաեւ Հիւրշ-ման, անդ, 137—184. այս կողմանց «յա-րեւմտից հարաւոյ» բղջիխութեան եւ յա-րակցաց մասին նաեւ Մարկուարտ, «Հայ բղեաշխք»՝ որ այս Շաւարշներն ու Ջարհէ-ները կը կապէ ապագայ Արձրուեանց հետ): Մինչեւ Եփրատայ արեւմտակողմը կար Ար-շակունցու երկիր մը, եւ Արշակունց մը (արդի Կերկեր, Վերանչէհեր): Ինչպէս ի Նիմ-բուտ-տաղ՝ նոյնպէս Կերկերի քարաժայռին վրայ քանդակած եւ արձանագրած է Անտիո-քոս Ա. Կոմագինեաց (69—34 Ն. Ք.) իւր պարձանօք յիշած «բարբառտիկ» շառա-ւիղն, «ի Պարսից» եւ «Հելենացուց» (Սե-լեկեանց) եւ նախնիքը: Եթէ զբամազէտք նոյն իսկ զբամոց նկարագրին Արշակունցու հետ կը կապէին «Շամէս (Սամէս) արքայ՝ Աստուածասէր եւ Արդար», եւ իւր անունը կը

իջեցրնէր Կոմագինեան Շամուշատը (Շամ-
շատ), Անտիոքոսի արձանագրութիւնքն՝
մանաւանդ ի Կերկեր՝ տարակոյս չեն թողուր
թէ այս Շամէս (Արշամէս) պապն էր Անտիո-
քոսի, հայր Միհրդատայ Ա. Կալինիկոսի Կո-
մագինեայ (96—70 Ն. Ք.): Եւ նոյնպէս իւր
նախահարց շարքին մէջ, որ Դարեհէ կը
սկսի եւ կ'անցնի Հայոց սատրապ Որոնտէս-
ներու («Արուանդէս» սատրապ եւ յաջորդ
«Արուանդէս» արքայ՝ կը ցուցնեն Արամի-
նեան-Սելեւկեան շրջանը) եւ (թէ եւ եղծեալ
ըլլալով արձանագրութիւնք՝ մնացեալք ա-
նորոջ կը մնան) կ'աւարտի՝ Շամէս եւ
Միհրդատ (Կալինիկոս) արքայներով (Բան-
տակաց արեւմտեան շարքը): Միւս (արեւե-
լեան) շարքը աւելի թերի է այժմ, բայց
«Արուանտէս» սատրապէն ետքը՝ երկու ա-
նուն անորոջ մնալով՝ կը յաջորդեն երկու
Արշամ, ապա՝ անուն մ'անյայտ, եւ զար-
ձեալ նոյն Շամէս, իւր կիներ, Միհրդատ
(Կալինիկոս) եւ իւր կիներ: Կերկերի արձա-
նագրութիւնք կը ցուցնեն թէ այս Արշամիւս
էր գլխաւոր նիստ Արշամներու այս ճիւղին
եւ նաեւ դամբարան արքայից: Թողունք այն
խնդիրը թէ այս Արշամներէն ո՛րը նոյն է ար-
դեօք Արշամաշատի Արշամներուն հետ, եւ
թէ ե՞րբ այս ճիւղն տիրող եղաւ Կոմագինեայ
թագաւորութեան: Վերջինս՝ իւր ամբողջու-
թեամբ՝ կրնար ըլլալ միայն այն փորձէն
ետքը, զոր կատարեց (ըստ Գիտոս. Հակոս.
I Ա., 19) Կոմագինեայ սատրապը Նէոպոլոս-
մէոս, որ անկախ հռչակեց ինք զինքը, եւ
փորձեց մինչեւ անգամ սոնուս Մելիտինէն
Գամբաց ձեռքէն (164—2ին Ն. Ք.) բայց
չյաջողեցաւ: Բուն Կոմագինէ սելեւկեան էր
եւ ըստ երեւութիւն իրր օժիտ սելեւկեան
իշխանուհեաց անցաւ Անտիոքոսի նախա-
հարց ձեռքը: Թէ իրերն ինչպէս էին այս
արքունեաց մէջ՝ բացայայտ կը ցուցնէ Ան-
տիոքոս իւր իսկ անձին քանդակով՝ իրրեւ
յաջորդ մը Տիգրանայ, որուն ներքեւ էր ժա-
մանակ մը, Տիգրանեան խոյրով, եւ տարա-
զով մը՝ որ նոյն կամ շատ նման է Որոն-
տէսներու արձանաց տարազին, եւ որ՝ իւր
այն ձեւին մէջ՝ հին հայկական էր, այնպէս
որ այս քանդակներէն կրնանք իմանալ
Նրուանդեանց եւ Տիգրանեանց տարազի
ձեւը: Նոյն է գիցարանութիւնը՝ միայն հոռ-
մէական համազօրք արեւելցած են, ուստի
Չեւս-Արամապը, Ապոլոն-Միհր-Հեղիոս,
Արտազնէս (Վահագն)-Հերակղէս-Արէս եւն:

Կերկերի արձանագրութեան «Թէս Արդան-
դենէ» անշուշտ կապ ունի Արկինի (Արդա-
նա) հետ. բայց թէ ինչ կապ կար Արշամիայի
ճիւղին եւ ասոր կամ աւելի եւս Անդեղ տան
ճիւղին հետ, որոջ չենք զիտեր: Յամենայն
դէպս Անդեղ (այժմ՝ Էկիլ, Արդանայ-դեալի
վրայ) հին արքայանիստ վայր եւ դամբարան
մըն էր, նոյնպէս ծանօթ նաեւ յետոյ (հմմտ.
Բուդ. Գ., իդ, երբ Շապուհ եւ Մերուսան՝
Տիգրանակերտէ ետքը Ծոփք կ'արշաւեն,
«զային պահ արկանէին շուրջ զԱնդեղ դա-
մար բերդաւն, որ է յԱնդեղ-տանն դաւա-
սին, զի անդ էին բազում Հայոց թագաւո-
րացն գերեզմանք շիրմանցն արանց արշա-
կունեաց, բազում գանձք մթերեալ մնացեալ
կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց
հետէ»): «Գանձք» էին նաեւ Բնարեղ բերդին
մէջ Մեծ Ծոփաց, բայց չիրիմք չկան, մինչ-
դեռ — եւ ասի կարեւոր կէտ է — հիւսի-
սային բաժնին՝ Բարձր Հայոց եւ Փոքր
Հայոց՝ պատմութեան համար, նոյնպէս հին
արքայանիստ եւ դամբարան էր Անի, նոյն-
պէս մնացած նաեւ ուշ ստեն (հմմտ. Բուդ.,
անդ, Շապուհ եւ Մերուսանայ ձեռքը կ'իջնայ
«ամուր բերդն Անի ի Դարանադեաց դաւա-
սին... իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն
եւ բանային զգերեզմանս գառաջին քագաւո-
րացն Հայոց զարանց քաջաց զարշակունի,
եւ խաղացուցանէին ի վերութիւն զորկերս
թագաւորացն» եւն. միայն Սանատրիոյ «ան-
հետեղ սկայազորձ հաստաշինած ճարտարա-
գործ» շիրիմը զերձ կը մնար. հոս կը թա-
ղուէր տակաւին նաեւ Խոսրով՝ «սո իւր
նախնին»՝ անդ, Գ., ժա): — Սակայն այս
կողմանց վրայ ակնարկ մը ձգելէն յառաջ
տեսնենք Չարեհի եւ Արտաշի Հայաս-
տանը՝ կամ Բ. դարուն (Ն. Ք.) «Հին
Հայաստանը»:

(Շարունակելի):

Անոնց անագնութիւնը զարհուրելի, անոնց
տեսքը մահ է.
Անոնց սարսափելի անարկու փայլը լեռներ
կը տապալէ,
Արեւու ելքին ու մուտքին կը պահպանեն
արեւը:
Տեսաւ զանոնք Գիլգամէշ՝ աս
Ու սարսափ մթազնեցին անոր երեսը:
Ամբողջ ուժը ժողովեց եւ անոնց առջեւ խո-
նարհեցաւ:
Կարիճ-մարդը զոչեց իր կնոջ.
Մին որ մեղի կու դայ, որուն մարմինը աս-
տուածներու մարմինն է,
Կարիճ-մարդուն պատասխանեց իր կինը.
Մնոր երկերրորդականն աստուած է, մէկ
երրորդականը մարդ է»:

Մաշու լեռը, զոր կարիճ-մարդիկ կը
պահպանեն, կը կազմէ սահմանագրութիւն աս-
տէնական եւ անդէսական աշխարհի միջեւ եւ
միաժամանակ արեւադուռն է, ուսկից ամէն
օր արեւը կը ծագի ու մար կը մտնէ: Այս
դունէն կ'ուզէ անցնիլ Գիլգամէշ հասնելու
իր հօրը կամ նախահօրն՝ Ուտ-Նապիշտի-
մին, «որ անկէ մտաւ [աստուածներու] դա-
սուն մէջ [եւ կեանքը դիտեց]»: Կարիճ-
մարդը կը յայտարարէ թէ այս անհարին է,
վասն զի «լերան մէջ ոչ ոք ճամբայ դտած է»
եւ ասոր պատճառն ալ է.

«Տասներկու կրկնաժամ կը տեւէ ներքնա-
կողմն [լերան (?)],
Անթափանցելի է խաւարը, չկայ [ոչ մի
լոյս]»:

Ի վերջոյ թոյլ կու տայ Գիլգամէշին որ
երթայ «Մաշուի լեռները», «լեռները, բար-
ձունքները», «ողջաւորջ կարենայ աշխարհ-
ներու դունէն» անցնիլ (տող 69—77, 120—
126): Կարիճ-մարդուն այս թոյլտուութեան
վրայ Գիլգամէշ ճամբայ կ'ելլէ «արեւու ճամ-
բան» քալելու.

«Կրկնաժամ մը [հասաւ...].
Անթափանցելի էր խաւարը [չկար ոչ մի
լոյս],
Թոյլ չեն տար իրեն իր... տեսնելու ինչ որ
եսուր [կը գտնուէ]»:

Եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ առաջին ինն
կրկնաժամերը (տախ. Թ. տող 130—157):
Երբ «տաս կրկնաժամեր կը կարէ»,
[Էլքը] մտա է (տող 158 յջ.) եւ տասներկու

կրկնաժամերուն «կը լուանայ»: Կը հասնի
«աստուածներու պարտէզը (?), երբ զայն կը
տեսնէ, դէպի հոն կ'ուղղուի»:
Աստուածներու պարտէզին շրջուցիչ
փառաւորութիւնը կը ճանչցուի իր պտուղ-
ներէն, որոնք հոս մասնաւոր կերպով կը յի-
շուին, թէ եւ ասոնց թուումը կատարեալ ըլ-
լալ չի թուիր 15 տողի բացին հետեւանքով:
Իսկ ասոնց «յորդութիւնն (?) ու առատու-
թիւնը» պատկերացնելու համար կը համե-
մատուին «յուզդի (?) մայրի մը» կամ «ծո-
վասէզի (?)» հետ կամ կ'ըսուի թէ «փուշ ու
տատասկի նման առատ (?) է... քարը»
(տող 164—167, 183—186):

Գիլգամէշ աստուածներու պարտէզէն
անցնելէն ետքը, կը շարունակէ դիւցազներ-
գութիւնը (տախ. Ժ), ծովի մը կը հանդիպի,
որուն եղերքը Սիդուրի-Սարիթու աստուա-
ծուհին կը դահակալէ: Դիւցազն երկար ճա-
նապարհորդութենէն վայրագ տեսք մը կը
ստանայ. այդ կերպարանքին տակ աստուա-
ծուհին այս տարօրինակ մարդն, որուն եր-
կու երրորդն աստուածային է, չի կրնար
ճանչնալ, անկէ իրրեւ չար դեւէ մը կը զար-
հուրի եւ անցքը կը փակէ: Սակայն սպառ-
նալիքով կրնայ մուտք կամ գէթ իր հարցու-
մին պատասխան ստանալ: Կը պատմէ աս-
տուածուհուն յուզիչ խօսքերով իր ճակա-
տագիրը.

«Երիտասարդ բարեկամս, դաշտին յովազը,
էնդիդու, երիտասարդ բարեկամս, դաշտին
յովազը,
Որ ամէն բան... այնպէս որ լեռը բարձրա-
ցանք,
Երկնային ցուլը բոնեցինք եւ ապա սպաննե-
ցինք,
Խուճբարա²⁵⁸ ընկճեցինք, որ մայրիներու
անտառին մէջ կը բնակէր

²⁵⁸ Այս Խուճբարա կամ հիւսիս. խմբագրութեան
համաձայն Խուճբարա հրէշ-դեւին հետ երկու դիւցազն
բարեկամներուն — Գիլգամէշի եւ Էնդիդուի — ունե-
ցած կռիւր կը ներկայացնէ Բեբլոնի թանգ. Յառաջա-
կողմեան — տախ. բաժնին (VA 7246 — լայն.
13'8 հմ., բարձր. 8'1 հմ., ամէնէն հաստ մասը 1'8 հմ.,
գտնուած տեղն անյայտ) կաւ բարձրաքանդակ մը
(Terrakotta-Relief), զոր Diétr. Opitz, Der Tod des
Humbaba վերնագրին ներքեւ կը հրատարակէ AfO V
(1928—1929), էջ 207—213. այսպէս կը հասկնայ նաեւ
Thureau-Dangin (տախ. Rev. d'Assyriologie, XXII,
էջ 24 յջ.), թէ եւ S. Smith, որ նման կաւ բարձրա-
քանդակներ հրատարակած է (տախ. Annals of Ar-
chaeol. and Anthropol. Univ. of Liverp. 11 (1924),
էջ 107 յջ.), չի միտիլ հոս դիւցազններուն եւ հրէշ-
դեւին միջեւ եղած կռիւր տեսնել (տախ. JRAS, 1926,
էջ 440 յջ.): Թէ ընդհանրապէս Գիլգամէշ-դիւցազն-

Լերան կիրճերուն (?) մէջ առիւծներ սպաննեցինք, Բարեկամս, որ ինձի հետ ամէն դժուարութիւն կրեց եւն.

Անոր վրան հասաւ մարդկային ճակատագիրը:

Վեց ցերեկ ու զիշեր ողբացի իր վրան, Մինչեւ... Թոյլ չտուի թաղելու զինքը եւն. [Բարեկամս, զոր կը սիրեմ,] հող [զարձած է],

ինչդուռ, բարեկամս, զոր կը սիրեմ, [հող զարձած է]:

Սեպհական օրհասին հեռանկարն արդէն սարսափով կը պատէ նոյն իսկ Գիլգամէշն, ինչպէս ամէն սովորական մարդկային էակը.

«[Միթէ ես ալ անոր նման] պիտի չստիպուի՞մ պառկելու,

[Առանց կրկին կանգնելու ի յաւիտեանս» (տող 46 յԶբ., հմմտ. տ. 115 յԶբ.):

Արդ կը խնդրէ աստուածուհին որ իրեն ալ Ուտ-Նապիշտիմին տանող ճամբան ցուցնէ, որմէ կ'ուզէր տեղեկանալ թէ ինչպէս կարելի է անմահութիւնն ստանալ: Աստուածուհին նախ զինքը կը զգուշացնէ. «Շամաշ արեւու աստուածէն դատ ոչ ոք բնաւ ծովը կտրած անցած է, բայց մասնաւորապէս փտանդաւոր են մահուան ջրերը, որոնք անդէնական աշխարհին առջեւ իբր խափանարար կանգնած են եւ որոնց մէջէն անցնելը պարզապէս անկարելի է»: Սակայն եւ այնպէս աստուածուհին կը կարեկցի եւ կ'առաքէ զինքը Ուր-Շանարիին՝ Ուտ-Նա-

նեղութիւնը զարեւով իր աղբեցութիւնն ունեցած է՝ կը վկայէ Միւրիա գործածական Κομβάβος = Խուս-բարա անունը (տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 77 եւ 111), մանաւանդ թէ մինչեւ իսկ Յոյներուն հասած է (հմմտ. A. Ungnad, Gilgamesch-Epos und Odyssee [Kulturfragen 4/5] եւ P. Jensen, Gilgamesch-Epos, jüd. National sagen, Iliad und Odyssee [Ex Oriente Lux III, 11]: իսկ Ber. Gemser, «Odysseus-Utanapistim» [AfO III [1926], 183—185] կը կարծէ թէ Ողբեւս եւ Ուտնապիշտիմ նոյն անուններն են, նկատելով մէկ կողմանէ վերջնոյս գանազան ձեւերն, ինչպէս հին բարեկական, սոմերական եւ հիտիտ. Ulu-uš, U-ul-ū եւն ձեւերը (Ullū գուցէ սկի. ullū = լիեռաւորն է) եւ միւս կողմանէ ալ այն պարագան որ «Ողբեւս անունն աստուածուհին մէջ զիբ մ'իսկ անփոփոխ չէ մնացած. շատերէն յով ձեռք նախադաս կը համարուի, մէկ ուր ասորեականից ալ յաճախ կը պատահան ահաբաւ է որ նոյնութեան մը հնարաւորութիւնը կարելի է նկատի առնել. իսկ -šus վերջաւորութիւնը վերջէն կցուած է անհասկանալի փոխ անունով ասոր անունը յունացնելու համար»: Այս մշակութիւնը փոխյարաբերութեանց միջնորդները կը համարի ոչ թէ փրկիկիցներն, ինչպէս յառաջագոյն կը կարծուէր, «այլ փառասիրական փողովորդները»:

պիշտիմի նաւավարին. ասիկա միայն կրնայ իրեն օգնել, որովհետեւ ասիկա ունի քարէ արկղները. կը յայտնէ նաեւ անոր բնակավայրն անտառին մէջ: Կրկին ու կրկին զուրջանքերէն ու տառապանքներէն ետքը վերջապէս կը յաջողին նաւավարն ու Գիլգամէշ նեղ շարժական կամուրջի մը միջնորդութեամբ փտանդաւոր մահուան ջրերու վրայէն անցնելու եւ կը հասնին արդէն իրենց վախճանին՝ ծովուն անդէնական եզրերն, ուր երանելի Ուտ-Նապիշտիմ՝ «հեռաւորը» կը բնակի (տող 65—172):

Բնադրէն կարելի չէ եզրակացնել, թէ հոս երանելիներու «երկիր» մը կամ «կղզի» մը հասկնալու է, գուցէ զրեթէ 20 տողի բացն ունէր այս մասին անդրապոյն տեղեկութիւն մը: Մեր հարցի համար աւելի նշանակալից է, որ հոս տրուած է մեկնութիւն մը «զետերու բերան» բացատրութեան, որ ջրհեղեղի զրոյցին մէջ (տախ. ԺԱ., տող 204) իբր բնակավայր Ուտ-Նապիշտիմի յիշուած է: Ըստ այսմ այս ծովը իբր «զետերու բերան» նշանակուած է, այսինքն իբր այն ովկիանոսն, որուն մէջ բոլոր անդէնական զետերը կը թափին — համապատասխան երկրաւոր ովկիանոսին: Ամէն պարագային երկրիս վրայ տարածուող ովկիանոսը չի կրնար հասկցուել, որովհետեւ Գիլգամէշ արեւադուռին հասնելով արդէն երկրիս ծայրը հասած կ'ըլլայ եւ անկէ անդէնական աշխարհն անցած է: Շատ հաւանական է որ այս «զետերու բերանը», զոր մեղի աւանդուած դիւցազներգութիւնն անդէնական աշխարհ փոխադրած է, սկզբնաբար ովկիանոսին հետ նոյն էր, որովհետեւ «աստուածներու պարտէզը» մեծ ծովով մը Ուտ-Նապիշտիմի կայանէն բաժնելը իրաւացի չ'երեւար, այլ հակառակէն աւելի պատշաճ է ենթադրելը թէ այն տեղ, ուր է աստուածներու բնակավայրը, հոն է նաեւ կայանն երանելիներուն, որոնք աստուածներու դասը փոխադրուած են: Ըստ այսմ սկզբնաբար Բարեկացիներու պատկերացումներուն մէջ երկու գուղահեռ աշխարհներ պէտք ենք դանազանել. երկիրս կա՞մ բարձր, անելանելի լեռնով մը չըջապատուած է կա՞մ լայնատարած անանցանելի ծովով մը, որոնք աստեղնական աշխարհս անդէնականէն կը բաժնեն. ասդին կը բնակին մարդիկ, իսկ անդին աստուածներն ու երանելիները: Բայց դիւցազներգութեանս բանաստեղծը դիւցազին յանդուզն քաջա-

զործութիւնները շատցնելու համար երկու զաղափարներն ալ օգտագործած է եւ այսպէս իրարու վերաբերող աշխարհներ, այսինքն՝ աստուածներու պարտէզն ու երանելիներու բնակավայրն, իրարմէ բաժնած է²⁵⁹: Այս մեկնութիւններն աւելորդ կը դառնան, եթէ բնագրին ina pī nārāti բացատրութիւնը «զետերուն աղբերակունքը» թարգմանուի, որ, ինչպէս վարը (ծնթ. 270) պիտի տեսնենք, Գրէսման ինքնին կ'ընդունի եւ ասով «երանելիներուն կայանը» Հայաստան փոխադրուած կ'ըլլայ, ինչպէս Բերոսոս արդէն կ'ըմբռնէ եւ այսպէս կը վաւերացնէ թարգմանութեանս ճշգրտութիւնը, մինչ «զետերուն բերան» բացատրութեամբ միայն պարսկական ծովածոցը կրնայ հասկցուել:

Արդ հնարաւոր է այս երկնքի եւ երկրի մէջնեղ գտնուող սահմանալեռն աշխարհազրականօրէն տեղ մը դետեղել: Գրէսման²⁶⁰ այն կարծիքն ունի թէ այս դիցարանական լեռն սկզբնաբար անանուն եղած ըլլալու է, սակայն—ինչպէս Գիլգամէշ-դիւցազներգութիւնը կը ցուցնէ — արդէն յարաբերաբար շատ կանուխ Մաշու անունն ստացած է: Կ'ընդունի դէթ հնարաւորութիւնը. «Կրնայ ըլլալ — թէ եւ այս ենթադրութիւնն անպաման հարկաւոր չէ — որ անունն աշխարհազրականօրէն որոշ լերան մը վրայէն փոխ առնուած եւ դիցարանական սահմանալեռան վրայ փոխանցուած է. ասոր դիրքի մասին դիւցազներգութիւնն ոչ մի կուտան կու տայ: Որովհետեւ դէպի լեռ տանող ժայռէ դուռն, այն մութ քամքան, որ փապուղիի նման լեռան մէջէն կ'անցնի²⁶¹, պատուական քարերով լեցուն պարտէզը, մահացու ջրերով ովկիանոսն երկրիս վրայ տեղ մը գոյութիւն չունին եւ միայն առասպելներու աշխարհին մէջ փնտուելու է²⁶¹: Գուցէ այս կէտիս մէջ մեղի օգնել կարենայ Աղեքսանդրի վէպն, որ Գիլգամէշ-դիւցազներգութեանէն կախում ունենալ կը թուի²⁶². ասոր մէջ այն լեռն, ուր կը հասնի մեծ թագաւորն արեւու երկնային պատուհանէն անցնելէն ետքն եւ խաւարի աշխարհը մտնելէն յառաջ, կ'անուանուի Մապիս, հին հայկական եւ մինչեւ այսօր

²⁵⁹ Հմմտ. Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 163 յԶ.:
²⁶⁰ Անդ, էջ 161:
²⁶¹ Ընդգծումը մեղմ է:
²⁶² Կ'առաքէ էջ 184. «Յառաջ կամ յետոյ Գիլգամէշ, ինչպէս եւ Աղեքսանդր կ'անցնին խաւարին լեռները, որոնք հետ mons Masius անունն ամենահին ժամանակներէն մինչեւ նորագոյն ժամանակներս կապուած է»:

Հայոց միջնադաւանի՝ Արարատի բարձրագոյն լերան գործածական անունն է: Այն հնարաւորութիւնը՝ թէ յետագայ պատմիչներ Մաշու իրենց ծանօթ Մասիսի հետ նոյնացուցած ըլլան, կարելի չէ մերժել» անուններու նմանութեան արդէն մտադիր ըրած էին Lidzbarski, Meißner, Hunnius²⁶³: «Սակայն շատ մը պատճառներուն համար ներեալ է ենթադրելը՝ թէ երկու անուններն ալ սկիզբէն իսկ նոյն եղած են»:

Սակայն հաղիւ կարելի է ենթադրել թէ Բարեկացիք այս խոր հնութեան շրջանին ունեցած ըլլան այսպիսի բնագրաձակ աշխարհազրական ծանօթութիւն մը, որ մինչեւ Հայաստանի միջնաշխարհը կարենար հասնել: Բայց ընդունելէն ետքը՝ թէ Ստրաբոնի համաձայն հայկական Տաւրոսը Մապիս լեռն է եւ թէ այս լեռնաշղթային վերջին արեւելեան մասը նոյն իսկ Հայերէն Մասիս կ'անուանուի, ինչպէս վերը տեսանք, կարելի չէ ժխտել հաւանականութիւնը թէ նաեւ Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է: Արդէն այս կարծիքին եկած էի, երբ մեծ զարմանքով տեսայ, որ Lehmann-Haupt ալ վերջերս լոյս տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ» յոբելինական թուոյն մէջ²⁶⁴ յօդուածով մը «Ամենահին ծանօթութիւնը Հայաստանի մասին» այս հարցին շուրջ կը խօսի եւ Գրէսմանի հակառակ միեւնոյն կարծիքը կը պաշտպանէ. «Մութ փապուղին Մաշու լերան մէջ, Մասիոս լեռն, աստուածներու աշխարհին մէջ փնտուելու չէ, այլ էր եւ է Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող իրականութիւն մը, ինչպէս ես, ասանց բնաւ Գիլգամէշ-դիւցազներգութեան հետ կապակցութեան մէջ զննելու՝ Հայաստան երբեմն եւ հիմայ, գործքիս մէջ, հատ. Ա., 1910, գլ. 14 եւ 16, ցուցուցած եմ²⁶⁵: Հակառակ մինչեւ հիմայ տիրող կարծիքին, ինչպէս հոն ընդարձակ կերպով ներկայացուցած եմ, Մասիոս չէ Տաւրոսի լեռնաշղթային աւելի արեւելեան մասին պատկանող լերան մէկ զազաթին (կամ մի այսպիսի խումբի) անուն մը, այլ է հին

²⁶³ Տե՛ս Ungnad-Greßmann, անդ, էջ 162, ծնթ. 1:
²⁶⁴ Խ. տարի (1927), Թիւ 11—12 (էջ 795 յԶբ.), որ լոյս տեսաւ 1928ին, երբ ներկայ գործքս իբր քննաձաս արդէն աւարտած էր:
²⁶⁵ Կ'առաքէ զարձեալ Armenien einst und jetzt, Հատ. Բ., Մասն Ա. (1926), էջ 421 յԶբ., ինչպէս մասնաւորապէս Հատ. Բ., Մասն Բ. վերջաբանին, էջ 834—847, ուր J. Friedländer-ի Die Chaldierlegende und der Alexanderroman գրքի հիման վրայ կուրանի (ԺԼ. 59 յԶբ.) զրոյցն ալ նկատի կ'առնէ:

ուղիղ անունն ամբողջ տարածման լեռնային դրուքեան 266 :

Հայաստանի այս վաստակաւոր խաղաղ-կուն զիւցադներգութեան մէջ նկարագրուած լեռը կտրող այս մութ անցքն ուղիղ կերպով կը նոյնացնէ Տիգրիս-փայուղիի հետ, որ Տաւրոս-Մասիսի մէջ կը գտնուի եւ «որուն մէջէն արեւելեան Տիգրիսի կամ Բոհոսանսուի գլխաւոր ակնադրելը կը հոսի եւ փաստացի կարելի է ցուցնել որ հին ժամանակ շատ աւելի ընդարձակ տարածութիւն ունեցած է քան այժմ : Նաեւ արեւմտեան Տիգրիսը (Դիարբեքը-սու) երբեմն աւելի երկար ստորերկրեայ ընթացք մ'ըրած է, ինչպէս պատմական-աշխարհագրականօրէն եւ աշխարհաբանօրէն անհերքելի կերպով ապացուցուած է 267 » :

Թէ Մաշու հայկական Տաւրոսի հետ նոյն է կը վկայէ նաեւ 10րդ երգին մէջ (տախ. Ժ, սող 50) յիշուած մայրիներու լեռը, որ 5րդ երգին մէջ աւելի մանրամասն կը նկարագրուի : Ասոր մէջ (տախ. Ե, սող 6) լեռն կ'անուանուի «աստուածներու բնակավայր, Իրնինի տաճարը», հետեւաբար դրախտին հետ նոյն է 268 : Տակաւին մինչեւ վերջերս գրեթէ բոլոր գիտնականներն ասոր դիրքն արեւելք, կամ աւելի ճիշդ էլամ կամ ասոր քովերը կը փնտնէին : Բայց չենք տեսներ ու եւէ հիմ մը նման ենթադրութեան՝ մանաւանդ եթէ նկատենք որ մինչեւ ասորեան տանցուց ժամանակն իսկ մայրիներու լեռ ըսելով կը հասկցուէր պարզապէս Ամանոս լեռը՝ Տաւրոսի նեղ գոտին Ալեքսանդրէտի ծոցին եզերքը : Երբ սա ծառակոտոր եղաւ ու լեռնայաւ այն ժամանակ է որ Լիբանան ասոր տեղն անցաւ : «Ամանոս՝ մայրիներու լեռան մէջ... շինեց... եւ բերաւ դաննք լեռներէն 269 » : Նոյնն ըսելու է նաեւ հայկա-

266 Հանդ. Սմ., 1927, էջ 798 յղ. :
267 Անդ., էջ 799 :
268 Կը յիշուի տակաւին Ungnad-Greßmannի (էջ 68, Յաւ. Ա., սող 5) հաստատարներուն միջին մէջ «մայրիներու գուռը» : Այս եւս նոյն է անտարակոյս երկնքի եւ երկրի միջեւ գտնուող սահմանադրան գուռնի հետ : Ասով դարձեալ բոլորովին նոր պատկեր մը կը ստանանք : Երբ սակայն Գիլգամէշ-գիւցադներգութեան (տախ. Ժ) բանաստեղծն իւր զիւցադներգութեան ժողովրդական երեւակայութենէ անուանած պատկերները դարձած է եւ այսպէս իրարու պատկանող երկիրներ — աստուածներու պարտէզն ու երանկներու կայանը — իրարմէ անջատել, առաւել եւս կրնայ վերցնել աւելի քան բանաստեղծը թոյլ տալ իր անձին ալ նման պատկերներ մը կամ գէթ աստուածներու լեռան պէս սահմանադրան ալ մայրիներով ծածկուած երեւակայել :
269 Thureau-Dangin, Vorderas. Bibl. I, էջ 69,

կան Տաւրոսի 270 մասին, մանաւանդ որ աստուածներու լեռը հոս միայն կրնանք փնտնել :

Բայց որովհետեւ աստուածներու լեռան զիրքին մասին, Գրէսմանի համաձայն «վերջէն ճշդուած», անդրապոյն բարեկական աստուածութիւններ կը պակսին, վերջինս կը փորձէ լրացնել «այս պակասն եւ այն մեծ հաւանականութեամբ՝ իսրայէլեան աւանդութիւններով, որոնք Բարեկայներէն աստուած են 271 : Ասոր համաձայն աստուածներու լեռը հիւսիս կը փնտնուի 272 : Իրր զրական ապացոյց աւելցնելու է նաեւ որ ըստ Ծն. զլ. Բ. դրախտն ալ նմանապէս հիւսիս կը զետեղուի՝ այն տեղ, ուր Եփրատ եւ Տիգրիս կը բխին. նաեւ այս պատկերը պէտք է Բարեկայներէն աստուած ըլլայ 273 » : Թէ վերջիններուն համաձայն դրախտը հիւսիս կը գտնուի, շատ լաւ կը համապատասխանէ այն զրոյցներուն, որոնք յաճախ թագաւորներու ծնունդն «անձանօթ լեռներուն», այսինքն դրախտին մէջ եղած կը պատմեն 274 : Վերջինս հիւսիս գտնուած ըլլալու է, որովհետեւ ասոր զուգակշիռ՝ Թագաւորի մանկան ընկեցիկ ըլլալու մասին եղած զրոյցներն զմեզ հոն կը փոխադրեն. հոն նորածին արքայազունը փոքր արկղի մը մէջ զրուած Հայաստանի լեռներէն Եփրատի վրայէն դէպի Բարեկաստան լողալով կը հասնի 275 : Ասկէ Գրէսման կը հետեւցնէ. «Ինչ որ Հին Կտակարանէն կուսնելով կարելի է եզրակացնել,

Թիւ 5, 28 յղ. : տես նաեւ էջ 107. հմտ. Ungnad-Greßmann, անդ., էջ 112 եւ ծնթ. 5 :
270 Մանաւանդ եթէ հաստատարին «մայրիներու գուռը» Մաշու սահմանադրան գուռը նշանակէ :
271 Կ'առաքէ իր գործքին. Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 113 յղ. : Լոկ եւնթաղութիւն մըն է, որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, Ս. Գրքի ջրհեղեղի աստուածութիւնը շատ աւելի հին է քան բարեկական զրոյցը :
272 Իրր ապացոյց կը բերէ Ես. ԺԳ, 13 եւ մասնաւորապէս Սաղ. ԽԲ. (Երբ. ԽԳ.) 3, «որուն համաձայն Սիւն հիւսիսի ամենավերջին ծայրն, (այսինքն աստուածներու լեռան վրայ) գտնուելու է» (էջ 113, ծնթ. 5 եւ էջ 114, ծնթ. 2. տես այս մասին նաեւ ՀԱ. 1936, 180 յղ.) : Մակայն Գրէսման բնաւ նկատի չ'առնէր որ Պաղեստինի ու եւէ մասենադիր մը լեռան մասին խոսած ժամանակ միայն հիւսիս կրնար աչքի առնել ունենալ, վասն զի անոր արեւելքը տափաստան է :
273 Կը կարծէ այս ենթադրութիւնն ապացուցած ըլլալ AR (= Archiv für Religionswissenschaft) 10, էջ 346 յղ. :
274 Հմտ. տեղեկներս առ Greßmann, Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie, էջ 271 : Հոս թագաւորն իր «որդի Աստուծոյ» կը փառարանուի :
275 Տես Սարգսի ծննդեան զրոյցը Ուղեւորի Թարգմանութեան մէջ TB (= Altorient. Texte und Bilder zum AT.) I, էջ 79 : Ասոր համաձայն աստուածները կը բնակին այն տեղ, ուր Եփրատը կը բխէ :

նոյնը տեղական աստուածութիւններով իրր ուղիղ կը ցուցուի՝ այսինքն աստուածներու լեռան հիւսիս գտնուելու գաղափարը 276 :

Սակայն բոլորովին անմեկնելի կը մնայ՝ թէ ինչու Գրէսման Մաշու լեռն Ալլարատի Մասիսին հետ կը նոյնացնէ եւ ոչ թէ Տաւրոս-Մասիսին հետ : Իւր յետագայ մէջ հրատարակութեան մէջ 277 իւր նախկին կարծիքն է կ'առնէ այս կերպ արտայայտուելով. «... Գրախտի մուտքին ուր գտնուին երկար ժամանակէ ի վեր արդէն ճանչցած է Richard Hartmann, թէ եւ սա միայն մութ, ստորերկրեայ փայուղին աչքի առնելու ունեցած է, որուն մէջէն Գիլգամէշ անդի աշխարհ անցեր է իւր Ուտ-նապիշտիմ նախահայրը փնտնելու համար : Այս փայուղին հետ կապուած են ինչ ինչ զրոյցներ ոչ միայն հին ժամանակ, այլ նաեւ ներկայիս » : Հետեւաբար իրաւացի է իւր երբեմնի կարծիքը՝ «Գէպի լեռ տանող ժայռէ դուռն, այն մութ ճամբան, որ փայուղիի նման լեռան մէջէն կ'անցնի, ... երկրի վրայ տեղ մը գոյութիւն չունին եւ միայն առասպելներու աշխարհում մէջ փնտնելու է 278 » բոլորովին խախտու համարիլ : Ստույգ է՝ թէ եւ Բա-

276 Gilgamesch-Epos, էջ 114 :
277 «Der Eingang ins Paradies», AfO III (1926), 12, ուր աւելի պայծառ կերպով կը խօսի թէ աստուածներու բնակավայրը՝ դրախտը Հայաստան էր. «Ըստ Ծն. Բ., 10 յղ. : դրախտը կը գտնուէր այն տեղ, ուր Փիլոն, Գիհոն, Տիգրիս ու Եփրատ հասարակաց ակնադրելէն կը բխին : Թէ եւ Փիլոն ու Գիհոն ապահովապէս կարելի է որոշել եւ Տիգրիս ու Եփրատ հասարակաց ակնադրելու շունին, սակայն անտարակաւեւ է որ այս զրոյցը (!) դրախտը Տիգրիսի ու Եփրատի ակնադրելու կողմերը հետեւաբար Հայաստանի բարձրագուստին մէջ կը փնտնէ : Միեւնոյն պատկերը պիտի ենթադրենք ջրհեղեղի զրոյցին (!) մէջ : Տապանը կը հանդէս Արարատ, լեռան վրայ... : Սա եւս Բարեկայներուն ծանօթ էր, մանաւանդ թէ Բարեկայներէն ծագում առած է (անհիմն ենթադրութիւն, տես վերը ծնթ. 271) : Մինչ Եփրատ ու Տիգրիս իր աստուածներու զետեղ, կ'արժեն, պէտք է որ ասոնց ակնադրելին տեղն աստուածներու աշխարհն ըլլայ : Հայաստանի լեռներուն վրայ թամուզ ու Սարգսն՝ աստուածներու որդիները կը ծնանին. ասկէ եղեղնէ մակըղկով զետեղվար Բարեկաստան կը հասնին եւ հոս իրենց Իշտար սիրուհւոյն օգնութեամբ թագաւոր կը կարգուին : Հակառակ ճամբան կ'ընէ ջրհեղեղի հերոսն, որովհետեւ այս դէպքին ոչ թէ աստուածը մարդ կ'ըլլայ, այլ հակառակէն մարդն՝ աստուած : Ուտնապիշտիմ կը յափշտակուի ina pi nārātī (տախտ. ԺԱ., 205), այսինքն՝ Երկու զետեղուին ալրերակունքը : Թէ այս ուղիղ իմաստն է, կ'ապացուցանէ Բերոսոս, որ յայտնապէս կը յիշատակէ Հայաստան իրր այն տեղն, ուր տապանը հանդէսցաւ եւ Գիլգամէշը չ'իք յաջաւ եղեւ, այսինքն՝ դրախտ կամ անդի աշխարհ մտաւ : Եթէ հին զրոյցն Երկու զետեղուին բերանը, կամ պարսկական ծովամայր կարծած ըլլաւ, այն ժամանակ Հայաստան բնաւ ասոր տեղը չ'էր կրնար անցնիլ » :
278 Ընդգծուածը մեղմ է. տ. Ungnad-Greßmann, Gilgamesch-Epos, 161 :

րելաստան քարայրները գեր չեն խաղար, լեռներ բնաւ չեն տեսնուիր, սակայն եւ այնպէս ներեալ չէ ամբողջ իրողութիւնն «աստուածներու աշխարհին» վերագրել, այլ հակառակէն աւելի իրաւացի է ենթադրութիւնը՝ թէ հոս «երեւան կու գան ուրիշ տեղ, օտար աշխարհ տեսնուած պատկերներ 279 », այսինքն Հայաստան, եթէ ընդհանրապէս Սուսերացիք Փոքր Ասիոյ լեռներէն Բարեկաստան չեն դադրած, որոնց աղբեցութիւնն զգալի է վերջնոյս վրայ 280 : Հայաստան Բարեկաստանէն այն աստիճան հեռու չէ, որ ասոր աշխարհագրական հայեցողութենէն բոլորովին վրիպէր. ասորեանեան գաղութը Դիարբեքի կողմերն ապացոյց է թէ խոր հնութեան շրջանին իսկ Հայաստան բոլորովին անձանօթ երկիր մը չէ եղած :

Գիւցադներգութեան Մաշու լեռան հետ նոյն է Ս. Գրքի աղգահամարին 281 ՍՊՆ (Մաշ) 282, որ կը յիշուի իբր վերջինն Արամայ չորս որդիներուն : Բոխարտի ենթադրութիւնը թէ այս Մաշը նոյն է դասականներու Մասիոս լեռան հետ Գելիչ 283 «մեծ ստուգութեամբ» կ'ընդունի եւ կը հասկնայ Տուր-Արդին լեռն, որուն ստորոտէն կը բխէ Հիրմաս (այսինքն Նահար-Մաս) կամ Mygdonius գետը : Հիւսիսեւ Մասիոս լեռը Կիպրոս արդէն նոյնացուցած է Տուր-Արդինի հետ, որ նաեւ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է : Սակայն վերը (§ 8) տեսանք թէ Մասիոս է Հայոց Սիփան-Մասիսը : Ասով Ս. Գրքի Մաշն եւ զիւցադներգութեան Մաշուն, որոնց ձայնական նոյնութիւնն ակնյայտնի է, կը նոյնանան նաեւ աշխարհագրորէն, ուստի բարեկական ջրհեղեղի Նիւիլին ալ — եթէ ունի ընդհանրապէս գոյութեան հիմ մը — աշխարհագրորէն հոս զետեղելու է :

Թէ եւ Գիլգամէշ-գիւցադներգութիւնը մէկ կազապարէ թափուած ըլլալու չէ, ինչպէս կ'ապացուցանեն անոր փոթերն ու կարաններն, որոնք տեղ տեղ աւելի կամ նուազ հաւանականութեամբ շօշափելի են 284, սակայն այս սկզբնաբար անկախ նիւթերն այնպէս

279 Անդ., էջ 162, ծնթ. 2 :
280 Հմտ. անդ., էջ 114 :
281 Ծն. Ժ., 23 եւ Ա. Մնաց. Ա., 17 :
282 Հայերէնը հետեւապատկերմամբ Եփրատի թարգմանութեան երկու տեղն ալ ունի Մաւսի առանց անդրադարձաւոր որ հ. 3 արդէն յիշուած է Մոսք իբր Յարեթի որդի :
283 Fr. Delitzsch, Wo lag das Paradies, Leipzig 1881, էջ 259. հմտ. նաեւ Streck, ZA 13 (1898), 87 = հայ. թարգմ., էջ 35 :
284 Հմտ. այս մասին Greßmann, անդ., էջ 200 յղ. :

միասնաբար ձուլուած են, որ ամբողջ բանաստեղծութեան մէջ միայն մէկ հիմնական դադափար կ'ընթանայ, այսինքն մեռնելու հարկադրանքն, որ մարդկութեան վրայ կը ծանրանայ եւ որմէ ոչ ոք կրնայ զերծանիլ եւ հետեւաբար ըմբռնելի է կեանքի՝ անմահութեան ծարաւն, այնպէս որ նախընթացը կրնայ միայն իբր ներածութիւն ծառայել այս հիմնական դադափարին, որուն մէջ ջրհեղեղի զրոյցը պարզապէս հիւստուած է:

Ջրհեղի զրոյցի ծաղման ժամանակի նկատմամբ, որ զմեզ ամէնէն աւելի կը հետաքրքրէ, շատ դժուարին է վերջնական ստուգութեամբ խօսիլը: Մեզի հասած բնագիրն Աստուրբանիպաղի (իբր 650ին ն. Ք.) մատենադարանէն է, որ ապահովաբար բարելական սկզբնաղբը մ'իրեն հիմ ունի: Շուրիպպակ քաղաքին կործանումը (իբր 3400ին ն. Ք.) կու տայ մեզի terminus a quoն: Ջրոյցին համաձայն այս քաղաքն Եփրատին եզերքը շինուած եւ գետին ողողումով կործանած է: Սակայն գերմանական Արեւելեան Ընկերութեան պեղումներն, որոնցմով Ուտ-նապիլշտիմի ծննդավայրը՝ Փարա բլուրին ներքին երեւան եկաւ²⁸⁵, ցուցուցին, թէ ասիկա ոչ թէ Եփրատի ողողումով այլ հրդեհով աւեր աւերակ եղած է, ինչպէս մօտիկ բարձր խաւէն կը տեսնուի: Բայց որովհետեւ Համուրաբրի ժամանակն իբր ն. Ք. 2100էն ի վեր Շուրիպպակ անունը բարելական պատմութեանէն բոլորովին անհետացած է²⁸⁶, եւ քանի ոչ Ասորես-

տանցւոյց գլխաւոր ստուգածն Աշուր եւ ոչ ալ Բարելացւոյց Մարդուկը կը յիշուին, ներելի է մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել թէ Գիլգամէշ-Ղիւցաղներգութեան մէջ զրոնուող ջրհեղեղի զրոյցին խմբադրութիւնն իր նկարագրական ձեւը Համուրաբրի ժամանակէն յառաջ ստացած ըլլալու է, հետեւաբար ն. Ք. 2100 տարին terminus post quem կը կազմէ²⁸⁷:

Ս. Գրքի ջրհեղեղի պատմութեան ժամանակին համար նկարագրական է որ տապանակն իբր «արկղ» մը կամ «սնտուկ» մը կը ներկայացուի, մինչ մեզի հասած բարելական բոլոր ջրհեղեղի զրոյցները «նաւու» մը մասին կը խօսին: Ասոր համար նոյն իսկ Գրէսման կ'ընդունի՝ թէ «արկղի այս պատկերացմամբ... իւրայեւան ըմբռնումն իրօք շատ հիմ աւանդ մը պահած է²⁸⁸, որովհետեւ ըմբռնելի է թէ 'արկղը, յետադային 'նաւով, մը փոխանակուած ըլլայ, մինչ հակառակ զարգացումը հաւանական է²⁸⁹»: Այս եզրակացութիւնը կը կարծեմ թէ ներելալ է նաեւ տապանակերան ի նպատակ արժեքնել: Որովհետեւ նոյն իսկ Գրէսմանի տեսակէտին համաձայն չկայ հոս ոչ մէկ պատճառ անդրադոյն բարեփոխութեան. վասն զի չկայ հոս «բարոյական շարժառիթի» մը հարցը, այսինքն «բարոյականութեան» կամ «միաստուածեան» աշխարհայեցողութեան հակառակ եղող «վտանգաւոր» բան մը «հեռացնել» ուղիւր: Հետեւաբար սրբազան մատենագիրը պահած է նաեւ տապանակերան սկզբնական հին դադափարն եւ միայն — որպէս զի հաւանաբար ինք զինքը հասկանալի ընէ — կոչած է զայն երկրին բնակիչներուն անունով: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Բերոսոսի պատմութեան մասին²⁹⁰, որուն համաձայն տապանակը Հայաստանի Կորդուաց լեռներէն մին է: Վասն զի իր ժամանակի ըմբռնումով Գործաձա ծրղ անունը կը ներփակէր նաեւ հայկական Տաւրոս-Մասիոսն, ինչպէս արդէն վերը տեսանք²⁹¹:

²⁸⁵ Հմմտ. MDOG (=Mitteil. der Deutschen Orient-Gesellschaft, zu Berlin), Nr. 15—17 (նոյ. 1902—1903):
²⁸⁶ Պէտք է միտ դնել, որ Բերոսոս Շուրիպպակ անունը հաւանաբար, այնպէս կը թուի թէ անոր ջրհեղեղի հերոսը Σιόστρα = «Սիպարացւոյց քաղաքին» (Բրոն. Ա., էջ 36 յջ.) կը բնակի, որովհետեւ հոս է որ նա իբր գրութիւնները կը թողէ: Ըստ այսմ Սիպար կամ Սիպպար պէտք է բոլորովին կորսուած Շուրիպպակի իբր յետագայ փոխանակութիւն մը համարել: Թէ ինչո՞ւ համար ձեռք ալ Սիպպար գործածուած է, կարելի չէ որոշ ըսել: Նաեւ Սիպպար, ինչպէս Շուրիպպակ, Եփրատի եզերքը կը գտնուէր եւ հաւանաբար, ինչպէս վերջինս, որ հրդեհի աւերածէն ետքը զէթ իբր փոքր քաղաք մը վերաշինուեցաւ, էլ ժամացիներէն կործանեցաւ, սակայն կրկին ծաղկեցաւ ու նոր պայծառութեան հասաւ: Գուցէ Նարնիդի կողմէն էրարբարացի արեւու մեհեանին քով կատարուած պեղումներն, որոնք շինութեանց նոր վաւերագրեր երեւան բերին, զրոյցին վրայ ազդած եւ կաւէ տախտակները թաղելու շարժառիթը տուած են. Հմմտ. GreBmann, անդ, էջ 191, ծնթ. 3: Lehmann-Haupt (Armenien), II, 2, Յաւելուածք, էջ 45*) կը համարի Բերոսոսի աղբիւրը համեմատութեամբ Գիլգամէշ-Ղիւցաղներգութեան «փոփոխուած եւ այն կրօնագէտն եւ բարոյագէտն աւելի զարգացած տեսութիւններ յայտնող» խմբադրութիւն մը (Հմմտ. եւ իբր Neue Studien zu Berossos in Klio XXII, Պրակ 1/2, 1928):
²⁸⁷ Հմմտ. GreBmann, անդ, էջ 191 եւ 209:
²⁸⁸ Ընդգծումը մեզմէ է:
²⁸⁹ Անդ, էջ 220:
²⁹⁰ Պատմութեան նախնական բնագրի հնութեան համար ներելալ է զուգէ նկատի առնել Քսիսութրոս անունն, այսինքն՝ խսիս-արբու, որ է արբա-խսափս = «չատ խելացի» բառին շրջումը. այս Ուտ-նապիլշտիմի վերագրիւններէն մին էր. տ. Gilgamesch-Epos, տախտ. ժԱ., տող 196 (էջ 59): Արձանագրութեանց բնագրիւններէն ունեցած ասոր շեղումներն մասին տ. GreBmann, անդ, էջ 213 յջ.
²⁹¹ Ուրիշ կերպ GreBmann, անդ, էջ 215:

Հետեւաբար կարծեմ իրաւացի է Նիծիր լեռը հոս փնտոելն եւ զայն Մաշու սահմանալերան, այսինքն Տաւրոս-Մասիոսի հետ նոյնացնելը. իսկ ենթադրութեանս հիմը կը կարծեմ տեսնել նաեւ Ղիւցաղներգութեան բնագրին մէջ: Երբ նաւը Նիծիր լեռան վրայ կը դադարի, «էա աստուածը նաւ կը մտնէ, կը բռնէ Ուտ-նապիլշտիմի ձեռքէն եւ ցամաք կը հանէ²⁹²», այսինքն երանելիներու երկիրը: Այսպէս նա կեցած էր սահմանալերան վրայ եւ չէր կրնար ու ներելալ ալ չէր առանց աստուծոյ մը միջնորդութեան երանելիներու աշխարհը մտնել. եւ այս շատ իրաւացի էր: Զի եթէ «երկերորդական-աստուածը» Գիլգամէշ չէր կրնար այս բանն ընել²⁹³, որչափ եւս առաւել պարզ մարդ մը, որչափ ալ «բարեպաշտ» եւ «չափազանց խելացի» եղած ըլլար:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն ակնյայտնի կը տեսնենք՝ թէ ինչպէս հասկնալու է Ծն. Ը, 4 «Արարատ»ն եւ ուր փնտոելու է զայն, միայն հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթային մէջ: Ուրիշ կերպ պէտք է դասել սակայն «Արարատ»ը միւս տեղիքներուն մէջ, ինչպէս Նս. Լէ, 38 (Գ. Թաղ. ԺԹ, 37) եւ Նր. ԾԱ, 27, որոնք նմանապէս Ուրարտու երկրին կը հային: Բայց որովհետեւ ասոնք յետագայ եւ տարբեր ժամանակներուն գրուած են, պէտք է միշտ նոյն ժամանակուան Ուրարտուի քաղաքական-աշխարհագրական սահմանը նկատի առնել, որ անտարակոյս աշխարհագրական ընդարձակման եւ անձկացման ենթարկուեցաւ սոտեյ, ինչպէս յաջորդ հատուածէն կը տեսնուի:

(Շարունակելի): Է. Վ. ԻՆԳՎԻԶՆԱՆ

ՀԻՆ ՀՈՍՏՈՍՆԻ ԵՐԵՆՄՏԵՆ ՍՈՇՄԵՆԸ ՓՈՔՐ-ՀՈՅՔ ԵՒ ԿՈՂՈՓԵՆԷ (ՍԵՐՈՍԻՆ)

ԳՐԵՑ Է. Յ. ՏԱՇԵԱՆ
(Շարունակելի):

Ինչո՞ւ զծեցինք այս պատկերները: Պարզապէս անոր համար որ կանխաւ պատասխանած ըլլանք այն ստարկութեան թէ Ուրարտու-Հայաստան աւելի նորագոյն է քան նախընթացները, եւ ապագայ Գամիրք կանխադոյն իսկ «Հայաստան» կրնայ ըսուել, հետեւաբար նկատի առնուելու են ասոնք ալ, եւ քաղաքական զիպուածի արդիւնք նկատուելու ենք այս կամ այն կողման (— մեր խնդրոյ մէջ՝ Կողոփենէ գաւառի) Ուրարտու-Հայաստանի յետոյ վերաբերելը կամ ոչ: Մեր համառոտ ուրուարդները կը յուսանք լուսարանեցին այս կէտերն ալ, որչափ մեզի այստեղ պէտք է, եւ մենք նոյն իսկ նպատակաւորապէս տեսութիւնքն ակնարկեցինք, առանց շատ ծանրանալու խնդրոյ ուրիշ կնճիտներուն վրայ ալ: Հնադոյն «Հայաստաններ» — լուսադոյն էր Նախահայաստաններ — եղած են բնականաբար, անգամ մ'որ կ'ընդունինք թէ հայ տարերք՝ երկար շրջան մ'ըրած են Փոքր Ասիոյ մէջ: Թողլով եւրոպական հայրենիքի խնդիրները, նոյն իսկ փոխզական շրջանին բաւական սերտ եղած պիտի ըլլան Հայոց յարաբերութիւնքն, այնպէս որ հին հեղինակները մինչեւ անգամ Փոխզացւոյց մէկ ձեւը կը համարին (Հերոդ.), համարելու (Գիոնեսիոս), կամ գոնէ լեզուաւ շատ նման (Եւդոքսիոս) եւ նոր գիտնականք կը զբաղին Փոխզացացոյց բնակավայրերու եւն զննութեամբ, գտնելով հոն նոյն իսկ «ասքանաղեան աղբին» (Կորիւն) նախահայրենիքը՝ Ապկանիա (Ապկանեան լիճը). — թողլով այժմ մէկզի շատ աւելի մօտիկ արեւելեան «Ասքանաղը» (Աշուղան), որ Մաննացւոյց եւ Ուրարտեանց հետ տակաւին Բարելոնի վրայ կը հրաւիրուի իբր Կիւրոսի դաշնակից (Երեմ. ԺԱ., 27), ինչպէս թողուցինք բոլոր այն կէտերն ու փաստերը՝ որոնք արեւելից կը վերաբերին: Արդէն նաեւ «Արմէն» տեսութեան ալ անօրինակ կայանը՝ Որմինիոս լեռն ապագայ Բիւթանիոյ՝ փոխզական շրջանին կը վերաբերի: Ուստի աւելի կանխադոյն Նախահայաստան մ'ալ կ'ունենանք: Սակայն այս ամէնէն նաեւ ապագայ ժամանակաց համար հետեւութիւններ հանել գոնէ տարապայման կ'ըլլար, ըսել է՝ ուղղակի Պրոպանտիսէ

²⁹² Հմմտ. տախտ. ԺԱ., տող 114 եւ 198—199:
²⁹³ Հմմտ. տախտ. Թ. եւ Ժ.: